

Я. В. Житін

Міжгалузева термінологія як об'єкт лінгвістичного аналізу: стан і перспективи дослідження

З огляду на швидкі темпи розвитку наукової мови, зумовлені інтенсифікацією науково-технічного пошуку й поступу в усіх галузях людської діяльності, дедалі важливішою стає потреба установити загальні закони, властиві всьому термінологічному шару

української мови, що репрезентує лексику різних галузевих терміносистем, та дослідити тенденції розвитку спеціальної лексики.

Останнім часом стали актуальними так звані «міждисциплінарні студії» – дослідження певних наукових проблем на межі

наук (можливість таких досліджень є наслідком застосування проблемного принципу до класифікації наук – на противагу дисциплінарному принципу – і зумовлюється, власне, самою природою об'єктів дійсності). Інтеграція наукового знання неминуче позначається на лексичній системі мови як засобі вербалізації людських знань та уявлень про світ, що спричиняє розширення кола міжгалузевої термінології та зумовлює потребу дослідити семантичні процеси в цій групі термінологічних одиниць. На нашу думку, таке дослідження сприятиме повнішому розумінню системності мови, адже міжгалузева термінологія являє собою мовне відбиття міжнаукових системних зв'язків (отже, системність у спеціальній мові ґрунтується на системності досвіду, упорядкованого науковими засобами) і є системотвірним ядром наукового шару мови. Варто зазначити, що збільшення ваги термінології в сучасній мові відповідає практичним потребам як наукової, так і побутової комунікації (маємо на увазі випадки входження спеціальної лексики до мови нефаківців), а встановлення й урахування цих потреб неможливе без визначення статусу міжгалузевої термінології. Зважаючи на сучасну тенденцію об'єднання наукового знання, міжгалузеву термінологічну лексику слід розглядати як вияв універсалізації спеціальної мови, тобто наслідком об'єднавчих процесів у науці. Утім, попри очевидну важливість міжгалузевої термінології (у широкому смислі поняття) у складі загальнолітературної мови, цей шар лексики не був предметом спеціального наукового дослідження в українській лінгвістиці, що зумовлює *актуальність* нашої статті. *Мета роботи* – розглянути усталені в лінгвістиці погляди на міжгалузеву термінологію, сформулювати власний погляд на це мовне явище, установивши його головні ознаки й властивості, окреслити перспективи подальшого дослідження міжгалузевого шару термінологічної лексики української мови. *Меті підпорядковані завдання*: уточнити й визначити сутність поняття міжгалузевої термінології та виділити головні прошки цього мовного явища.

Дослідники мови науки однакостайно визнають, що власне термінологічний шар спеціальної лексики складається з одиниць двох різновидів: по-перше, термінів, що функціонують в окремих галузях наук, по-друге, термінологічних номінацій, що вживаються в кількох (або всіх) наукових сферах. Отже, поділ термінології на галузеву та міжгалузеву є підставовою властивістю самого об'єкта

аналізу – термінолексикі. Ще донедавна мовознавці розглядали головні терміни окремих галузей знань, доводячи системність мови на рівні терміносистем, що, припускаємо, було наслідком погляду на термінологічний фонд мови як на дискретне мовне утворення, цілком залежне від екстралінгвального світу й, власне, зумовлене його дискретністю. Проте, на нашу думку, слід зазначити, що одиниці людського досвіду, стаючи науковим об'єктом, зазнають подвійного структурування – засобами логіки (на цьому рівні відбувається порівняння й узагальнення кількох відтінків досвіду й формується наукове поняття) та засобами мови (здійснюється вербалізація, а отже, виходячи з гіпотези Сепіра-Ворфа, мовна трансформація попередньо складеної концептосфери). Тож попри неодмінну й доконечну дискретність (поділ тексту на слова, поділ термінології на терміностистеми) й опозитивність (приміром, опозиція фонем, лексико-семантичних груп термінів певної галузі), мова й термінологія певним чином структуровані й, значить, системні. Цей погляд відбився в сучасному трактуванні міжгалузевої термінологічної лексики як «ланки» між окремими галузевими термінологічними шарами, чинника системності в термінології. Серед дослідників цієї площини мови науки можна назвати Ю. Апресяна, В. Виноградова, О. Галкіну-Федорук, А. Грицькову, І. Гусеву, Ю. Сложенікіну, Ю. Степанова, Л. Шишканову та ін.

Слід зауважити, що, попри певну згоду щодо окремих властивостей міжгалузевої термінології, лінгвісти досі не визначили сутнісних особливостей цього мовного явища, через що, власне, коливається обсяг самого поняття «міжгалузева термінологія». Теоретична невизначеність у цьому питанні спричиняє невизначеність термінологічну. Так, одиниці, «<...> використання яких не обмежується якоюсь одною галуззю знання <...>» [2:201], Ю. Сложенікіна називає загальнонауковими спеціальними словами, або метатермінами, а також термінами з украї узагальненим значенням. На нашу думку, запропоновані термінологічні назви неадекватно відбивають природу об'єкта термінування.

По-перше, сама онтологія одиниць, уживаних у більш ніж одній галузі знання й діяльності, вимагає поділити цей термінологічний шар на прошки – 1) загальнонаукові терміни (такі лексеми, що функціонують у всіх без винятку сферах науки й діяльності, виконуючи функцію «метамови тлумачення» [2]), наприклад, *аналіз, засіб, наслідок,*

об'єкт, причина, стан; 2) власне міжгалузеві терміни (спеціальні одиниці, що внаслідок окремих семантичних процесів зазнали транстермінологізації, увійшовши до складу кількох, а не всіх, термінологічних систем), наприклад, *амфібія, батарея, гармата, текст, число* та ін. Отже, вважаємо, загальнонауковими спеціальними словами, чи метатермінами, слід називати термінологічні одиниці, застосовувані в науковому описанні певних зв'язків та властивостей реальних об'єктів дійсності (на противагу одиницям, що позначають ці об'єкти дійсності).

По-друге, номінація «термін з максимально загальним значенням», певним чином характеризуючи семантику міжгалузових термінів, не досить адекватно виконує дефінітивну функцію терміна, адже не відбиває *головної* властивості цих одиниць, яка є, власне, наслідком великої узагальненості значення, – можливості входження до багатьох термінологічних систем, а саме ця ознака має бути підставою термінування явища міжгалузевої термінології.

З метою уникнути поплутання рівнів абстракції пропонуємо всі спеціальні одиниці, уживані в більш ніж одній галузі знання (у кількох або й усіх), позначати родовим терміном «**міжгалузева термінологія**» (загальне поняття). Натомість прошарок лексем, уживаних у щонайменше двох терміносистемах, але ніколи – в усіх, називати (з огляду на процес транстермінологізації, внаслідок якого ці одиниці починають номінувати наукові об'єкти декількох галузей) «**транстермінами**» (конкретне поняття). Отже, за кількістю охоплюваних певними лексемами наукових сфер міжгалузева термінологія поділяється на одиниці двох різновидів (причому ці різновиди /еквоніми/ вичерпують обсяг загального поняття /гіпероніма/), а саме: *метатерміни*, або загальнонаукові терміни, використовувані в професійному спілкуванні фахівців усіх галузей з метою узагальнення й тлумачення спостережуваних явищ дійсності, і *транстерміни*, багатозначні чи широкозначні лексеми, що, з огляду на можливість називати кілька наукових понять водночас, функціонують у різних (проте не в усіх) термінологічних системах. Факт нерозрізнення цих двох прошарків (на користь загальнонаукових одиниць) у роботі Ю. Сложенікіної підтверджується не тільки на рівні номінації явища, але й на рівні аналізу міжгалузевої термінології: так, очевидно, оминаючи увагою смислові особливості транстермінів, дослідниця, на нашу думку, неточно, проте, якщо усунути

певну неадекватність аналізу явища, цілком правильно, вважає, що з погляду семантики метатерміни (в авторському розумінні поняття) «не відбивають ніякої об'єктивної множини явищ дійсності» [2:203]. Справді, неможливість точно окреслити коло охоплюваних певною лексемою понять є визначальною властивістю метатермінів – аж ніяк не всього шару міжгалузевої термінології.

Уважаємо за потрібне розмежувати метатермінологічний та транстермінологічний прошарки міжгалузевої термінології на підставі виокремлення засадничих властивостей цих мовних явищ. Відомо, що транстерміни позначають окреслене коло об'єктів, нехай навіть це коло має можливість розширитись (і звужитись, чого не може метатермін, адже якщо обмежитись його номінативна здатність, то він утратить статус метатерміна), причому охоплення нових наукових об'єктів відбувається на підставі їхньої подібності/суміжності з уже охопленими (термінованими) об'єктами – отже, внаслідок часткового (частковість відбивається в диференційних семах) ототожнення понять, що містять у собі певний смисловий інваріант. Натомість метатерміни, «будучи гіперонімами щодо необмежено великої кількості слів, <...> не мають більш чи менш чітких семантичних меж» [2:204], а це значить, що семантична структура метатерміна становить собою, умовно кажучи, «чистий інваріант» (смислову одиницю без диференційних сем, що змогли б поділити семантику лексеми на кілька семем). Отже, головна смислова властивість металексеми – така нерозчленованість семантики й, значить, така низька інформативність, що дозволяє використовувати метатерміни «як субститути більшості найменувань, що входять до певної термінологічної парадигми» [2:201]. На відміну від транстермінів, метатерміни не обмежені у вживанні: маємо на увазі здатність номінувати будь-які поняття, що не суперечать у край загальній (прототипічній) семантиці метатерміна, – здатність, якої не мають транстерміни, адже якщо, наприклад, штучно співвіднести певну транстермінологічну назву з об'єктом, що має деякі відповідні назві семантичні риси, номінація дістане *образність* (експресивність), якої метатермін за тих самих умов не матиме, адже його семантика припускає необмежену сполучуваність.

На нашу думку, на цьому рівні аналізу міжгалузевої термінології можна припустити, що відмінність між транстермінами та метатермінами дорівнює відмінності між полісе-

мією та еврисемією, і то в прямому смислі: 1) виникнення транстерміна є прямим вислідом розвитку міжсистемної полісемії на базі цільної семантики терміна – розшарування його значення в результаті диференціації понять або нашарування нових лексико-семантичних варіантів унаслідок часткового отождоження понять за подібністю/суміжністю; 2) натомість метатерміни «<...> з самого початку характеризуються “примарною” семантикою» [2:209], а отже, їхнє виникнення не можна уявляти як перехід від однієї наукової галузі до іншої – як транстермінологізацію, адже семантика метатерміна не відбиває цього переходу (вона нерозчленована), на відміну від семантики транстерміна, яка має виразний поділ на семеми, а значить, дозволяє встановити напрямок семантичної похідності. Утім, припускаємо, що смислова валентність транстерміна *може* за певних умов розширюватися до безмежності, стираючи межі між ЛСВ та перетворюючи термінологічну одиницю на семантично спустошений метатермін (умови й можливість цього перетворення стануть предметом наших подальших наукових досліджень). Відзначмо, що хоча одиниці обох прошарків міжгалузевої термінології потребують певного контексту для конкретизації свого значення, проте метатерміни, без сумніву, вимагають більшого контексту, аніж транстерміни, щодо яких досить знати, про яку галузь ідеться (саме встановлення наукової сфери детермінує відповідний лексико-семантичний варіант – це засвідчує навіть сфера фіксації з її системою лексикографічних позначок: *військ.* /військове/, *техн.* /тех.-нічне/, *філос.* /філософське/ тощо), адже, як зазначають дослідники (наприклад, український лінгвіст А. Грицьків [1]), термінологічне поле заміняє терміну контекст.

Відомо, що мовна система являє собою певним чином структуровану ієрархічну побудову, кожен наступний рівень якої відбиває головні особливості кожного попереднього рівня, що з необхідністю значить для нас, що функціонування певного шару спеціальної лексики, подібного за своїми властивостями до міжгалузевої термінології, можна засвідчити на глибшому рівні абстракції, наприклад, у складі галузевих терміносистем. Самій природі цих терміносистем, частково опертій на особливості відповідних галузей знання та діяльності, властива стратифікація, що враховує поділ досвіду на окремі підгалузі в межах кожної наукової сфери: маємо на

увазі детальну класифікацію лінгвістичної (фонологія, лексикологія, морфологія, синтаксис і т.д.), філософської (онтологія, гносеологія, аксіологія, праксіологія тощо) та інших наук. Як зазначає Л. Шишканова, «окремогалузовий поділ усієї галузі має зумовлювати доконечне використання тих самих одиниць <...>» [3:4] у терміносистемах окремих наукових підгалузей. Важливо відзначити, що ці спеціальні одиниці (внутрішньосистемні міжгалузеві терміни) так само, як на рівні термінології загалом, поділяються на одиниці, вживані в усіх підгалузях, так звані «загальногалузеві терміни» (загальногеографічні, загальнономедичні тощо), та терміни, використовувані тільки в окремих підгалузях, «окремогалузеві одиниці». Цей факт укотре доводить, що, попри наявність деяких неминучих особливостей нижчих рівнів абстракції (без яких неможливе існування самої мови), ці рівні (у нашому випадку – галузеві терміносистеми) зазнають впливу тих самих, загальних для всіх систем мови, законів, що й зумовлює подібність загальногалузових одиниць із метатермінами, а окремогалузових – із транстермінами.

Розвиток міжгалузевої термінології є наслідком сучасної тенденції вивчати певні об'єкти дійсності засобами різних наук і зумовлюється потребою узагальнити людський досвід за допомогою міжнаукової теоретизації, яка потребує використання відповідних (міжгалузових) вербальних засобів. З метою розмежувати метатермінологію та транстермінологію в роботі зважено на всю онтологічну подібність цих явищ (функціонування в більш ніж одній науковій сфері – в кількох чи в усіх) і запропоновано розглядати ці шари лексики невіддільно – в межах поняття «міжгалузева термінологія» (за аналогією до того, як практична потреба розрізнити явища полісемії та омонімії зумовлює їхнє умовне об'єднання в понятті «неоднозначність»). Доведено, що, виявляючись на всіх рівнях абстракції – від термінології загалом до окремих термінологічних систем, – міжгалузева термінологія становить важливий чинник системотворення в мові науки. У подальших дослідженнях ми розглянемо розмаїття причин (лінгвальних та екстралінгвальних) і шляхів виникнення міжгалузевої термінології, проаналізуємо наслідки розвитку цього шару лексики та подамо структурно-семантичну типологію міжгалузових спеціальних одиниць.

Література

1. *Грицьків А.В.* Міжсистемна взаємодія як чинник термінотворення (на прикладі англомовних фінансових термінів): Автореф. дис. ... канд. філол. н. – Львів, 2004. 2. *Сложеникина Ю.В.* Термин: семантическое, формальное, функциональное варьирование: Монография. – Самара,

2005. 3. *Шушканова Л.П.* Специфика внутрисистемных межотраслевых единиц в немецкой юридической терминологии: Дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук: 10.02.04. – германские языки. – Саратов, 2006.

АННОТАЦИЯ

В статье определены главные свойства явления межотраслевой терминологии, выделены и охарактеризованы основные разновидности межотраслевых терминологических единиц, предложен оригинальный критерий разграничения данных разновидностей.

SUMMARY

The main features of the phenomenon of the inter-branch terminology are determined in the article. The basic specimens of the inter-branch terminological units are distinguished and characterized. The original criterion of distinguishing certain specimens is proposed.